

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-21>

УДК 330.59

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК ЯК МЕТА І ЗАСІБ ПОДАЛЬШОГО РУХУ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

HUMAN DEVELOPMENT AS AN END AND MEANS OF FURTHER MOVEMENT IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY

Костюк Віра Степанівнакандидат економічних наук, доцент,
Уманський національний університет садівництва
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5311-9617>**Kostyuk Vira**

Uman National University of Horticulture

У статті досліджено стан та тенденції людського розвитку в умовах невизначеності, що обумовлені не лише небезпечними екологічними змінами, зростанням рівня поляризації у суспільствах, інфляцією, а й доповнені новими викликами цивілізації – пандемія COVID-19 та російсько-українська війна, які наклалися одна на одну та породили нові проблеми світової економіки. Проаналізовано прями та непрямі втрати складових людського розвитку в Україні в період військових дій. Особливу увагу у дослідженні присвячено первинному праву сучасної цивілізованої людини – прожити довге й здорове життя. Визначено, що активізація трьох ключових можливостей людського розвитку, а саме, здорового довголіття, освіченості та гідного матеріального рівня життя, є чинниками забезпечення повоєнного розширеного відтворення української економіки.

Ключові слова: невизначеність, людський розвиток, індекс людського розвитку, втрати людського розвитку, тривалість життя населення.

The article examines the state and trends of human development in conditions of uncertainty, caused not only by dangerous environmental changes, increasing polarization in societies, inflation, but also supplemented by new challenges of civilization – the COVID-19 pandemic and the Russian-Ukrainian war, which overlapped each other and gave rise to new problems of the world economy. In times of uncertainty, ways to enhance human development not only as an end but also as a means of moving forward need to be sought. The aim of the study is to generalize the causes and consequences of inequality of human development, to identify strategic directions that have their own characteristics and their impact on human development in conditions of uncertainty. The direct and indirect losses of components of human development in Ukraine during the period of hostilities are analyzed. Special attention in the study is devoted to the primary right of modern civilized man – to live a long and healthy life. The war years and the post-war period will be characterized by a reduction in life expectancy due to a large number of premature mortality, especially young men at the front and diseases of the circulatory system. The educational component of human development has suffered particular losses. Tangible consequences of falling welfare of the population. It is determined that activation of three key opportunities for human development, namely, healthy longevity, education and a decent material standard of living, are factors in ensuring the post-war expanded reproduction of the Ukrainian economy. *Viyina zagalmuvala human development of Ukraine and vidkinula ekonomiku rozvitku rozi roki roki.* To this day, Ukraine will be able to develop a significant amount of food, and it will not be depriving it of today's economy, but will continue to have a new economy in terms of tolerance to European standards, stimulate human development, as a guarantee of being a civilized partner of the world's society.

Keywords: uncertainty, human development, human development index, loss of human development, life expectancy.

Постановка проблеми. Людський розвиток означає забезпечення права особистостей на довге, здорове і щасливе життя при високому рівні освіти та постійному зростанні добробуту, на здійснення справедливості і сталості в кожній країні та світовому про-

сторі в цілому. Проте, на шляху цього цивілізаційного процесу виникає новий комплекс невизначеності, що породжує природні, соціальні, економічні кризи і гальмує розвиток людини. Довгострокові наслідки пандемії та сучасна інфляція на споживчі товари – осо-

бливо зростання цін на продукти харчування, що поглиблюються війною в Україні – можуть загострити ситуацію для людей, які живуть чи знаходяться на грані бідності в усьому світі [1]. Зниження Індексу Людського Розвитку, що охопило більшість країн світу, вимагає не лише необхідності ґрунтовно описати стан сьогодення, а й знайти способи побороти надзвичайно складні негативні наслідки. В часи невизначеності саме людський розвиток виступає не лише як мета, а і як засіб подальшого руху вперед.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Над питаннями формулювання концепції людського розвитку, структури щорічних звітів ООН щодо індексу людського розвитку працювали засновник концепції людського розвитку є Махбуб-уль-Хак, який очолював робочу групу з розроблення Індексу розвитку людського потенціалу та індійський економіст, лауреат Нобелівської премії А. Сен [2]. Сучасний аналіз людського розвитку здійснюється у працях таких відомих зарубіжних дослідників, як Пінто П. [1], Аджемоґлу Д. [3], Ферґюсон Н., Дюфло Е., Банерджі А. [4], Менкер С. та інших. В останні десятиріччя у вітчизняній економічній науці вагомий внесок у дослідження людського розвитку здійснили Е. Лібанова та науковці Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України [5–6], О. Бервено, О. Броницький [7], В. Столяров, О. Шинкарук [8] та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В часи невизначеності потребують подальшого пошуку способи активізації людського розвитку не лише як мети, а й як засобу руху вперед.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є узагальнення причин та наслідків нерівності людського розвитку, визначення стратегічних напрямів, що мають свої особливості та свій вплив на людський розвиток в умовах невизначеності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна світова економіка переживає надскладні часи невизначеності, що супроводжуються небезпечними екологічними змінами, складними соціально-економічними зрушеннями, що призводить до масового зростання рівня поляризації у суспільствах. Аналітики стверджують, що вона знаходиться в критичній точці, оскільки країни намагаються приборкати інфляцію. Свою особливо негативну роль тут зіграли пандемія COVID-19 та російсько-українська війна,

що наклалися одна на одну та породили нові проблеми цивілізаційного розвитку. Україна більше за інших країн відчула на собі вплив смертей і переміщень, які пов'язані з бойовими діями, проте і для всього світу насувається відсутність енергетичної безпеки, продовжується криза з відсутністю продовольчої безпеки і наростає небезпека третьої світової війни та геополітична нестабільність.

Термін «невизначеність» означає, що існує безліч майбутніх результатів, які достеменно заздалегідь невідомі. Тобто, коли мова йде про вибір в умовах невизначеності, то набір можливих подій відомий, проте невідомо яким чином будуть розподілені вірогідності. Натомість, коли розглядають вибір в умовах ризику, то існує розподіл вірогідностей при певних можливих ситуаціях.

Невизначеність завжди супроводжувала розвиток людства, проте в умовах війн та епідемій, природних катаклізм, планетарних змін, причиною яких стала людина, багато країн і народів, що опинилися на краю прірви, змогли не лише адаптуватися до нових умов існування, а й знайти способи перебороти складні реалії. Саме тому Доповідь ПРООН про людський розвиток за 2021–2022 рр. з назвою «Часи невизначеності, необлаштовані життя: наше майбутнє у світі, що змінюється» присвячена не лише тому, щоб ґрунтовно описати стан сьогодення, а й знайти відповіді на питання, що турбують людство.

Людський розвиток сучасного суспільства забезпечується досягненням трьох ключових можливостей:

- прожити довге й здорове життя (вимір – довголіття);
- набути, розширювати й оновлювати знання (вимір – освіченість);
- мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя (вимір – матеріальний рівень життя) [9, с. 10]. Його стан, тенденції відображає показник Індекс Людського Розвитку (ІЛР), який є середнім геометричним нормованих індексів для кожного з названих вище вимірів.

З початку вимірювання в 1990р. Індекс людського розвитку невпинно підвищувався. Проте уперше за 32 роки звіт ПРООН у 2022 році показав, що цей показник знизився в усьому світі протягом двох років поспіль. Людський розвиток знизився до рівня 2016 року, що призвело до втрати значної частини досягнень Цілей сталого розвитку (ЦСР), відомих також як Глобальні та Цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ), термін яких закінчився напри-

Таблиця 1

Індекс людського розвитку та його складові

Місце країни в рейтингу, 2021	Країна	Індекс людського розвитку, 2021	Тривалість життя при народженні, роки, 2021	Середні роки навчання в школі 2021	Валовий національний дохід (ВНД) на душу населення (2017 ПКС \$) 2021	Місце країни в рейтингу, 2020
1.	Швейцарія	0,962	84,0	13,9	66 933	3
2.	Норвегія	0,961	83,2	13,0	64 660	1
3.	Ісландія	0,959	82,7	13,8	55 782	2
4.	Гонг Конг	0,952	85,5	12,2	62 607	4
5.	Австралія	0,951	84,5	12,7	49 238	5
6.	Данія	0,948	81,4	13,0	60 365	5
7.	Швеція	0,947	83,0	12,6	54 489	9
8.	Ірландія	0,945	82,0	11,6	76 169	8
9.	Німеччина	0,942	80,6	14,1	54 534	7
77.	Україна	0,773	71,6	11,1	13 256	78
191.	Південний Судан	0,385	55,0	5,7	768	191
	Світ	0,732	71,4	8,6	16 752	
	Країни з дуже високим рівнем людського розвитку	0,896	78,5	12,3	43 752	
	Країни з високим рівнем людського розвитку	0,754	74,7	8,3	15 167	
	Країни з середнім рівнем людського розвитку	0,636	67,4	6,9	6 353	
	Країни з низьким рівнем людського розвитку	0,518	61,3	4,9	3 009	

Джерело: розроблено автором на основі [10]

кінці 2015 року. «ЦРТ допомогли вирватися з крайньої бідності більш ніж одному мільярду людей, вжити активних заходів по боротьбі з голодом, дати можливість відвідувати школу більшого ніж будь-коли числу дівчаток, а також захистити нашу планету» [11].

Тенденція до зниження ІЛР охопила понад 90% країн у 2020 або 2021 році, причому понад 40% країн зазнали спаду ІЛР протягом двох років поспіль. Проте, аналізуючи таблицю 2, приходимо висновку, що саме країни з середнім та низьким рівнем були охоплені спадом ІЛР, на відміну від країн з дуже

високим та високим рівнем людського розвитку, які мали зростання показників. Україна хоч і відноситься до країн з високим рівнем ІЛР, має тенденцію до його зниження.

В часи російсько-української війни, і особливо в післявоєнний період потребують подальшого пошуку способи активізації людського розвитку не лише як мети, а й як засобу руху вперед.

Можливість прожити довге й здорове життя є первинним, основоположним правом сучасної цивілізованої людини. Саме тому індекс людського розвитку містить показник серед-

Таблиця 2

Тенденції індексу людського розвитку, 1990–2021 роки

Країни	1990 р.	2000 р.	2010 р.	2015 р.	2020 р.	2021 р.
Україна	0,729	0,700	0,764	0,774	0,775	0,773
Світ	0,601	0,645	0,697	0,724	0,735	0,732
Країни з дуже високим рівнем людського розвитку	0,784	0,826	0,868	0,889	0,895	0,896
Країни з високим рівнем людського розвитку	0,557	0,625	0,700	0,734	0,753	0,754
Країни з середнім рівнем людського розвитку	0,453	0,506	0,582	0,627	0,642	0,636
Країни з низьким рівнем людського розвитку	0,356	0,399	0,477	0,506	0,519	0,518

Джерело: розроблено автором на основі [10]

ньої очікуваної тривалості життя при народженні, що характеризує рівень фізичного і психічного здоров'я та довголіття. Роки війни та післявоєнний період будуть характеризуватись скороченням тривалості життя українців. Адже найбільше скорочення очікуваної тривалості життя населення відбувається у періоди соціальних та природних криз, причинами яких є епідемії, війни, голод, стихійні лиха. Для України таким складним періодом був 1933 рік, коли середній показник очікуваної тривалості життя наблизився до рекордно маленької цифри в 10 років та смертельний період Другої світової війни, коли очікувана тривалість життя впала до 18-20 років.

За даними статистики Світової організації охорони здоров'я тривалість життя людини у сучасному світі постійно зростає. Щодо України, то середня тривалість життя населення в цілому, і окремо чоловіків і жінок нижча за середній показник у світі і в цілому ми за цим показником знаходимося на сотому місці в світі. У звіті Фонду народонаселення ООН зазначають, що в Україні станом на 2023 рік у середньому жінка живе на 10 років довше, ніж чоловік. Зокрема, середня тривалість життя жінки становить 78 років, а чоловіка – 68 років [12]. При цьому середню очікувану тривалість життя в Україні впродовж 2023-2024 років науковці теж визначають як критично низьку: на рівні 57,3 року для чоловіків і 70,9 року для жінок. Прогнозується, що після війни вона почне потроху зростати, однак лише у 2032 році зможе досягнути доковідного періоду – близько 67 років для чоловіків і майже 77 років для жінок.

Наша країна має досить високий коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена домогосподарства, що обу-

мовлено віковою кількістю населення: 20,2% людей віком 65+; 64,6% людей віком від 15 до 64 років; 15,2% дітей віком до 14 років. Під час війни ця тенденція, безумовно, буде поглиблюватися. Це обумовлено низьким рівнем народжуваності. Катастрофічне падіння народжуваності очікується у 2023 році, цей показник буде десь 0,7 дитини на одну жінку проти 0,9 дитини в 2022 році [9].

Ситуацію в Україні можна прослідкувати за таблицею 3, з якої видно, що тривалість життя жінок на 3 місяці вище світових показників, та чоловіків нижче майже на 4 роки.

Якщо ж порівнювати українські показники з країнами-лідерами, то можна констатувати ще більше відставання. Найбільш висока очікувана тривалість життя у світі (88 років) у жінок Японії та у чоловіків Гонконгу (82,2 роки).

Зростання тривалості життя сучасної людини пов'язують з успіхами в боротьбі зі смертністю. Проте для України є проблема не просто високої смертності, а особливо величезної дочасної смертності, коли із тисячі 40-річних чоловіків до 65 років не доживає 343, тоді як у Швейцарії – 81, у Польщі – 210.

Причини смертності в Україні за попередні роки представлені в таблиці 4, з якої видно, що до війни найбільшу проблему становили хвороби системи кровообігу, а на друге місце піднялася коронавірусна інфекція COVID-19.

У структурі причин смертності в Україні серцево-судинні захворювання перебувають на першому місці, і вони, як, наприклад, гіпертонічна хвороба, – це наслідок нездорового способу життя, неправильного харчування, шкідливих звичок, низької фізичної активності, морального і психічного навантаження, поганих матеріально-побутових умов, незгоди в сім'ї, самотності, низького освітнього та

Таблиця 3

**Середня очікувана тривалість життя при народженні за статтю
у 1991–2021 роках в Україні (років)**

Роки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
1991	69,56	64,62	74,21
1995	66,79	61,22	72,54
2000	67,72	62,10	73,53
2005	67,96	62,23	73,97
2010	70,44	65,28	75,50
2015	71,38	66,37	76,25
2020	71,35	66,39	76,22
2021	69,77	65,16	74,36
СВІТ (2020)	73,3	70,8	75,9

Джерело: розроблено автором на основі [13]

Таблиця 4

Смертність населення України за основними причинами

Роки	2005	2010	2015	2020	2021
Від усіх причин	781961	698235	594796	616835	714263
у тому числі від новоутворень	91849	88767	79530	77880	74385
хвороб системи кровообігу	488769	465093	404551	408163	429291
хвороб органів дихання	27998	19480	13951	16479	26428
хвороб органів травлення	31692	26817	22818	24167	24844
зовнішніх причин	69954	43955	34569	28635	28836
коронавірусної інфекції COVID-19	-	-	-	21284	87567

Джерело: розроблено автором на основі [13]

культурного рівня тощо, що призводить до того, що кількість серцево-судинних захворювань у 4 рази вищий, ніж у країнах Європейського Союзу. Багато з цих причин особливо загострилися під час війни.

Із закономірних причин, обумовлених російсько-українською війною, державна статистика щодо причин смертності у 2022 році відсутня. Проте, є очевидним, що величезна кількість дочасної смертності, особливо молодих чоловіків на фронті, призведе до зменшення тривалості життя українців.

Сьогодні деякі науковці і аналітики стверджують, що в Україні нема кому піднімати економіку, адже кількість населення скоротилась за даними Інституту демографії та соціальних досліджень станом на 1 січня 2023 року від 28 млн до 34 млн. Звичайно, така демографічна ситуація викликає занепокоєння. Проте, вбачати в цьому загрозу повоєнного відновлення України також не варто. Кількість населення країни, її розміри, а, відповідно, густота населення ніяким чином не корелю-

ються з із складовими індексу людського розвитку. Для прикладу, Норвегія, яка займає 2 місце в рейтингу за індексом людського розвитку, має 117 місце за кількістю населення та 177 – за густотою населення. Відповідно, напрашується висновок, що саме людський розвиток виступає не лише як мета, а й як засіб руху вперед. Кількість населення в Україні скоротилась до 29 млн, з них працює лише третина. За даними соціологів, від початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну за кордон виїхали і не повернулися 8,6 млн українців. Працюють лише 9,1–9,5 млн українців, а якщо відняти бюджетників, залишається близько 6-7 млн осіб. Вони і утримують 22–23 млн осіб, зокрема пенсіонерів, дітей, учнів, безробітних, утриманців, тих самих працівників бюджетної сфери тощо.

Особливих втрат зазнала освітня складова людського розвитку. Станом на початок 2023 року заклади освіти України працювали у таких форматах: 15% – очно; 33% – дистанційно; 51% – змішана форма. Проте не всі

учасники мають доступ до освітнього матеріалу через руйнування енергетичної системи, поганий інтернет-зв'язок та наявність необхідного технічного обладнання. Можна констатувати, що загальна якість дистанційної освіти не набула того рівня, щоб забезпечувати зростання показників людського розвитку. На сьогодні необхідно об'єднати зусилля на всіх рівнях – держава, університет, індустрія і якомога більше тримати курс на доступності освіти, її якості, та продовжувати інвестиції. Майбутнє України – в її освічених громадянах, і тільки вони забезпечать як найшвидше відновлення економіки та піднімуть країну в світових рейтингах.

Людський розвиток означає, що кожен громадянин має доступ до засобів існування, що забезпечують гідний матеріальний рівень життя. На початку травня 2023 р. Світовий банк озвучив прогноз, за яким 7 мільйонів українців перебувають за межею бідності, найбільш відчутні наслідки зубожіння зафіксовані в сільській місцевості. Головною умовою зростання показників людського розвитку і боротьби з бідністю є програми стимулювання розвитку бізнесу та самозайнятості. Вони повинні мати комплексний характер та

передбачати систему механізмів підтримки: фінансових (податкові пільги, кредитні програми, інвестиційні проєкти), регуляторних (спрощені правила регулювання та адміністрування бізнесу), освітніх (навчання кращим практикам ведення бізнесу), цифрових (формування цілісної цифрової інфраструктури). Відновлення бізнес-середовища має бути на засадах створення робочих місць з гідними умовами праці.

Висновки. В часи невизначеності, які доповнені в Україні російською агресією, активізація людського розвитку виступає не лише як мета, а й як засіб руху вперед. Використання трьох ключових можливостей людського розвитку, а саме, здорового довголіття, освіченості та гідного матеріального рівня життя, є чинниками забезпечення повоєнного розширеного відтворення української економіки. Війна загальмувала людський розвиток України та відкинула економіку у розвитку на роки назад. Тому сьогодні Україна має рухатися значно швидше, і не лише протистояти сьогодні ворогу, а й будувати нову економіку у відповідності до європейських стандартів, стимулювати людський розвиток, як запоруку того, щоб стати цивілізованим партнером світової спільноти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пінто П., Хаммонд Д., Кіллелеа С., Етчелл А. «Парадокс прогресу з поляризацією». Аналітичний документ до Звіту про стан людського розвитку 2021/2022, UNDP–HDRO, Нью-Йорк, 2022.
2. Sen A. Development as Freedom / A. Sen. – Oxford : Oxford University Press, 1999. DOI: http://dx.doi.org/10.1007/978-1-137-28787-8_94
3. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Вузький коридор. Держави, суспільства та доля свободи. Київ : Наш формат, 2020. 520 с.
4. Дюффо Е., Банерджи А. Економіка бідності. Як звільнити світ від злиднів / пер. з англ. В. Плискіна. Київ : Наш Формат, 2017. 312 с.
5. Людський розвиток в Україні. Модернізація соціальної політики: регіональний аспект : колективна монографія / за ред. Е. Лібанової. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2015. 356 с.
6. Лібанова Е. Війна з Росією: як дати роботу біженцям і що робити після. *Дзеркало тижня*. 16.03.2022. URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vijna-z-rosijeju-jak-dati-robotu-bizhentsjam-i-shcho-robiti-pislja.html>
7. Бервено О. В., Бронницький О. М. Стратегічні напрями подолання нерівності людського розвитку: міжнародний та регіональний аналіз. *Інфраструктура ринку*. 2020. Випуск 42. С. 9–16.
8. Столяров В. Ф., Шинкарюк О. В. Соціально адекватний менеджмент регіонального людського розвитку в Українському Донбасі та на Поділлі (виклики, наміри та реалії виміру 2003-2013; 2017-2027): Частина 1 Метрологія людського розвитку та проблеми менеджменту в регіоні. *Економічний вісник Донбасу*. 2019. № 2 (56). С. 229–256.
9. Human Development Report 1990 [Електронний ресурс]. N. Y. : Oxford University Press, 1990. 116 p. URL: <http://hdr.undp.org>
10. Human Development Report 2021-2022. URL: https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22pdf_1.pdf
11. Цілі розвитку тисячоліття: доповідь за 2015 рік. URL: <https://web.archive.org/web/20170712121312/http://www.un.org/ru/millenniumgoals/mdgreport2015.pdf>

12. 8 Billion Lives, INFINITE POSSIBILITIES the case for rights and choices. URL: https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/swop2023-english-230329-web_5.pdf
13. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>

REFERENCES:

1. Pinto, P., Hammond, D., Killelea, S., and Etchell, A. 2022. "The Paradox of Progress with Polarisation." Background paper for Human Development Report 2021/2022, UNDP–HDRO, New York.
2. Sen A. (1999) *Development as Freedom* / A. Sen. – Oxford : Oxford University Press, 1999. DOI: http://dx.doi.org/10.1007/978-1-137-28787-8_94
3. Ajemoglu, D., Robinson, J. (2020) *Narrow corridor. States, societies and the fate of freedom*. Kyiv: Nash format, 520 p. (in Ukrainian)
4. Duflo, E., Banerjee, A. (2017). *The economics of poverty. How to free the world from poverty* / trans. from English V. Pliskin. Kyiv: Nash Format, 312 p. (in Ukrainian)
5. Libanova E. (ed.) (2015) *Liudskyi rozvytok v Ukraini. Modernizatsiia sotsialnoi polityky: rehionalnyi aspekt: kolektyvna monohrafiia* [Human development in Ukraine. Social Policy Modernization: A Regional Aspect: Collective Monograph]. Kyiv: M.V. Ptukhy Institute of Demography and Social Research of NAS of Ukraine. (in Ukrainian)
6. Libanova E. *Über Babyboom lasst uns nicht träumen*. Available at: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/05/29/7404353/>
7. Berveno O., Bronitsky A. (2020) Strategic directions for the development of human development: international and regional analysis. *Market infrastructure*. Issue 42. P. 9–16.
8. Stolyarov V. F., Shynkaryuk O. V. (2019) Socially adequate management of regional human development in the Ukrainian Donbas and Podillya (challenges, intentions and realities of measurement 2003-2013; 2017-2027): Part 1 Metrology of human development and management problems in the region. *Economic Herald of the Donbas*. № 2 (56). P. 229–256. (in Ukrainian)
9. *Human Development Report 1990*. N. Y. : Oxford University Press, 1990. 116 p. Available at: <http://hdr.undp.org>
10. *Human Development Report 2021–2022*. Available at: https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22pdf_1.pdf
11. *Millennium Development Goals: 2015 Report*. Available at: <https://web.archive.org/web/20170712121312/http://www.un.org/ru/millenniumgoals/mdgreport2015.pdf>
12. 8 Billion Lives, INFINITE POSSIBILITIES the case for rights and choices. Available at: https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/swop2023-english-230329-web_5.pdf
13. Ofitsiynyi sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy [Official website of the State Statistics Service of Ukraine]. Available at: <https://www.ukrstat.gov.ua> (in Ukrainian)